

ІВРИТ

Пабло-Ісаак ГАЛЕВІ (Кірчук)

Іврит - це мова, яка в різних формах та різних контекстах кризь століття була мовним засобом єврейського народу у вірі, культурі та комунікації. Її рання форма була засвоєна першими нащадками Аврагама, які оселилися в країні, знаній як Ханаан (Кнаан), а пізніше – Ерец Ізраель; у сучасній формі цією мовою спілкуються 6 мільйонів мешканців Ізраїлю. Нею володіє також більшість євреїв у діаспорі.

Біблійний іврит (БІ), засвідчений у табличках XIV ст. до н. е., є писемною мовою ізраїльських племен, які пізніше, протягом XI ст. до н. е., заснували царство на землях, що до того звалися Ханаан. Хоча до наших днів не збереглося жодного рукопису, який повертає нас до тих часів, деякі біблійні тексти точно відтворені у знайдених поблизу Мертвого моря Кумранських рукописах (КР), багато з яких датуються I ст. до н. е. Серед КР також є івритські оригінали деяких апокрифічних книг, які до того були відомі лише у грецькому або ефіопському перекладах. Давній іврит репрезентований також певною кількістю епіграфічних та епістолярних документів, датування яких коливається між XIV ст. до н.е. та I32-35 рр. н.е. Від початку цього періоду ми маємо глоси з Тель ель-Амарни, себто з доізраелітського Ханаану, дуже подібні до давнього івриту. Через 15 століть ми знаходимо листи Бар Кохби. Окрім того, маємо календар з Гезера (X ст. до н.е.), близько 70 остраконів¹ із Самарії (VIII ст. до н.е.) та сотню з Арада (VII – поч. VI ст. до н.е.), листи з Лахіша (VI ст. до н.е.) та напис у Силоамському тунелі (тунель Шилоах) (VII ст. до н.е.). Всі ці позабіблійні матеріали дуже цінні, оскільки вони засвідчують лексичний склад, структуру й вимову, про які неможливо дізнатися з інших джерел, та додатково проливають світло на класичний біблійний іврит (КБІ): письмова нор-

¹ Остракон – уламок глиняного посуду з нанесеними на ньому написами: розписки, короткі послання, листи тощо. Ці написи є цінним історичним та мовним джерелом. - прим. перекладача.

ма, втілена у КБІ, існувала паралельно з усними варіантами, котрі зрештою утворили норму письмового пізньобіблійного івриту (ПБІ), крім усього іншого, представленого такими текстами, як Пісня Пісень та Екклезіаст, кількома псалмами та центральною оповіддю книги Йова. ПБІ, своєю чергою, мав свій усний варіант, яким було закладено наступну стадію розвитку мови.

Справді, від II ст. до н.е. і пізніше письмові документи підтверджують фактичну зміну у граматиці мови. Ця стадія відома як рабиністичний, або мішнаїтський іврит (МІ) – за назвою найважливішої пам'ятки, написаної цією мовою – Мішни, зібрання усних правових дебатів, які цілком побудовані на зафіксованому письмово Законі – Торі. Інші документи, що відбивають цю ж стадію, є юридичними трактатами, зокрема Мехілта, Сіфра, а також мідраші, що складаються з коротких оповідей та коментарів, – як галахічних (правових), так і агадичних (філософських та літературних). Усі ці тексти відбивають усну мову, якою говорили між II ст. до н.е. та III ст. н.е. і яка, радше за все, походить від розмовного варіанту, що ним спілкувались у пізні біблійні часи, хоча існують застереження щодо послідовності мовної еволюції до цієї межі, оскільки ця еволюція не завжди відбивається в документах відповідного періоду. Отож, ознаки, притаманні ранній стадії, можуть простежуватись у пізніх текстах: двоскладові сеголатні іменники (названі так за огласовкою в обох складах – сеголь): מֶלֶךְ /мелех/melek/ «цар», «король», שְׁדֵיִךְ /кодеш/qodeš/ «святість», סַעַר /саар/sa'ar/ «буря, хвилювання» – всі вони постали з перерозкладу групи огласовок у кінцевій позиції, за якого наголос залишався на першому складі. Зараз первісні односкладові форми /malk, qudš, s'ar/ можна знайти в Орігеновій транслітерації єврейської Біблії (III ст. н.е.), натомість у транслітерації Септуагінти (III ст. до н.е.) знаходимо пізніші двоскладові форми, подібні до тібєріанської вокалізації. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ППУ. Документи і матеріали. – К.: Дух і Літера, 2011

Давній іврит перестав бути засобом спілкування у III ст. н.е., зберігаючись лише в письмовій формі (пор., окрім іншого, коментарі Раші до Біблії, що належать до XI ст.). Від III ст. й надалі давнім івритом продовжували послуговуватися для юридичних, пауккових, філософських, поетичних та літургійних цілей, однак не для повсякденного усного спілкування; мова зберігалася завдяки окремим випадкам, коли євреї з різних країн мусили звертатися до неї, аби зрозуміти одне одно-

го. В мусульманській Іспанії письмовий іврит набув деяких нових особливостей, – так постав середньовічний іврит (CI). На початку XX ст. іврит було відроджено і він знову став рідною мовою для постійно зростаючого населення, яке вживає її в усіх сферах життя.

Відродження івриту

Єврейський аналог Просвітництва в Європі називається Гаскала. Він був поширений протягом XVIII та XIX ст. і розповсюдив серед євреїв тенденцію поєднувати вивчення точних та гуманітарних наук із традиційною єврейською освітою. Представники руху відчували потребу відновити іврит, осучаснивши його для відтворення тогочасної дійсності та світогляду (*Weltanschauung*). І справді, їдиш вони сприймали як мову домашнього спілкування, сентиментальну, більше придатну для опису повсякденного життя мешканців штетлу, ніж як засіб пізнання й комунікації, яким можливо виражати піднесені думки та високі знання про Людину. З другого боку, вони відчували чужинність європейських мов та способів, якими вони передавали такі думки й почуття. Тоді властиво їхній вибір припав на іврит, який хоч і не був мовою спілкування протягом тривалого часу, однак мав престиж великої мови тієї культури, яка була наскрізь єврейською від зародження цивілізації. Головним представником цього руху був, зі стилістичної точки зору, письменник XIX ст. Аврам Мапу, чії романи, побудовані на біблійних сюжетах і написані КБІ, стали першою спробою втілення амбіційного прагнення, реалізація якого почалася на початку 1870 року, – відродження мови іврит.

Це справді була безпрецедентна ініціатива, яка назавжди зберегла свою унікальність. Хоча такі спроби було здійснено щодо баскської та ірландської мов, однак зіставлення тут несумірне. По-перше, жодна з цих мов не припиняла бути засобом спілкування; по-друге, обом мовам не вдалося стати основними мовами Басконії та Ейру відповідно. Іврит, яким припинили спілкуватись у III ст., тепер є офіційною мовою 6 мільйонів мешканців Ізраїлю. Багато хто з них з функціональної точки зору є монолінгвалами, оскільки спілкуються івритом, який став рідною мовою для останніх трьох поколінь євреїв, народжених в Ізраїлі (так звані сабри), і, очевидно, для численних їхніх нащадків. До того ж іврит постійно засвоюється мільйонами євреїв, які не перестають іммігрувати до Ізраїлю з усього світу, що значною мірою є

сприятливим фактором для успішного відродження мови. По суті, є дві причини такого успіху – ідеологічна та практична. Перша полягає в бажанні єврейського народу відновити свою незалежність на всіх рівнях: національному, культурному та мовному. Друга передбачає, що група людей, яка спілкується кількома різними мовами, жодна з яких не є для них спільною, прагне спілкуватися і розуміти одне одного, і тому ці люди змушені вивчити мову, яка на культурному та психологічному рівні (можливо, віддалених один від одного), є спільною для них усіх. У цьому разі такою мовою постає іврит. Зрозуміло, для реалізації цього прагнення необхідно, щоб мова була присутня в індивідуальній свідомості, що фактично і мало місце: менш як століття тому переважна більшість євреїв ретельно вивчали її, а отже, були вправні в читанні й розуміли іврит. Відтак, щоб бути здатним спілкуватись івритом, їм лишалося тільки перевести пасивне знання в активне, а не засвоювати мову так, ніби вони були початківцями.

Ключовою постаттю у відродженні івриту як мови спілкування був Еліезер Бен-Єгуда (1858-1922), який розпочав публічну боротьбу за цю справу 1879 року з публікації в єврейському журналі *Га-Шахар* (виходив мовою іврит) статті під назвою «Шеела логета» («Болісне питання»), заміненою редактором Перецом Смоленскіном на «Шеела ніхбада» («Важливе питання»). У ній Бен-Єгуда показав, що мова відіграє вагомую роль як складова частина національної ідентичності і що відновлення івриту необхідне в межах основної мети, поставленої сіонізмом. Оселившись в Єрусалимі зі своєю дружиною Дворою (після її смерті він одружився з її сестрою Хемдою), Бен-Єгуда присвятив себе вивченню лексикографії та неологізмів. Він виховував своїх дітей виключно івритом, і його старший син, Ітамар Бен-Аві (1885-1943, букв. «син мого батька»: «бен» - син, «ав» - батько, «аві» - мій батько) заснував свій власний журнал та продовжив батькову справу. Не зовсім точно було би стверджувати, що відродження івриту відбулося лише завдяки Бен-Єгуді, а все ж треба визнати, що без його поштовху, його ерудиції та його рішучості цей процес, мабуть, не увінчався б успіхом. З другого боку, як правильно зауважує Ажеж (Hagége, 2000), якби Бен-Єгуда був висококваліфікованим мовознавцем, він би не наважився вдатися до такої значущої ініціативи. Отож, відродження івриту є радше перемогою провидця, ніж досягненням спеціаліста, що часто стається з проектами, позначеними грандіозністю. В деяких ситуаці-

ях за часів своєї нещодавньої історії іврит був zagrożеним, особливо в 1920-х роках, коли «битва мов» у найкращому політехнічному інституті країни, Техніоні в Хайфі, zagrożувала запровадженням німецької як мови викладання в ньому. На той час не було зрозуміло також, чи іврит повинен бути мовою викладання для шкільних учителів-випускників педагогічного інституту Бейт гаМідраш леМорім в Єрусалимі. Врешті було обрано іврит, що сталося в результаті демонстрацій викладачів та студентів, а назва установи змінилась на Бейт гаМідраш леМорім га-Іврі з наголосом на прикметник «іврі», тобто івритський (єврейський), що відбивав обставини, за яких він постав. Пізніше потік іммігрантів з усіх усюд підтвердив, що іврит мусить вивчатися та бути єдиною мовою спілкування, спільною для всіх євреїв, мови яких були так само численними і різноманітними, як і країни їхнього походження.

Іншою важливою постаттю у процесі відродження івриту був філолог і лінгвіст Н. Г. Тур-Синай (Торчинер) (1886-1973), який виклав цінні спостереження щодо історичної граматики івриту, ставши на бік її розвитку на гармонійних засадах згідно з власними джерелами мови та зважаючи на її семітське коріння. Серед впливових постатей, які відігравали провідну роль у цьому процесі, доклавшись до нього чи то науковою, чи то літературною працею, були Давид Єлін (1864-1941) та Йозеф Клаузнер (1874-1958), а також поети Хаїм Нахман Бялік (1873-1934), Шмуель Йосеф Агнон (1888-1970), Аврам Шльонські (1900-73), Александр Пен (1906-72), Натан Альтерман (1910-70), Йонатан Ратош (1908-1981), Давид Авідан (1934-95) та інші.

Що стосується лінгвістичних досліджень «ізраїльського івриту» (ІзрІ), то головним ученим, який підніс ІзрІ – навіть це поняття введено ним – до рівня особливої стадії в історії цієї мови, і зовсім не як блідого віддзеркалення її високих попередників, був Хаїм Б. Розен (1922-99). Здобувши фундаментальну освіту з класичної філології, а потім серйозну мовознавчу освіту в Парижі під керівництвом Еміля Бенвеніста, Розен присвятив своє життя вивченню івриту, більшою мірою ІзрІ, спираючись на методи структурної лінгвістики, створюючи івритські терміни, здійснивши значущий внесок у формування уявлення про ІзрІ як повноцінну, послідовну та самодостатню мовленнєву систему, тобто особливу форму івриту.

ІзрІ був відновлений як результат волі мовців, носіїв цієї мови, які вирішили засвоїти її та зробити рідною для своїх дітей і майбутніх по-

колінь. Відтак її розвиток, нормалізація та стандартизація врегульовані інституційно. Відповідальність за це лежить на Академії мови іврит, яка, згідно зі своїм статусом, мусить забезпечувати гармонійний розвиток мови, спираючись на дослідження її граматики та лексики за різноманітними джерелами. Академія, заснована 1953 року, є наступницею Ваад гаЛашон, «Мовного комітету», створеного Бен-Єгудою 1905 року, що виконував рівноцінну роль від свого заснування в османській Палестині, за часів британського мандату (1917-47) та в перші роки існування держави Ізраїль (1948-53).

Лінгвістична характеристика

Іврит належить до семітської групи мов афро-азійської мовної сім'ї (пор. також Вупон 1984). Згідно з моделлю, що ґрунтується на часткових нововведеннях (Faber 2000), ця сім'я ділиться на дві основні гілки: 1) східно-семітська (СхС) гілка включає асирійську та вавилонську мови, відомі під спільною назвою аккадська мова, та еблайтську мову; 2) західно-семітська (ЗхС) гілка складається з двох основних підгруп: а) з одного боку, центрально-семітської підгрупи, яка включає арабську мову та, з другого, північно-західну семітську підгрупу, яка об'єднує угаритську, ханаанські мови (серед них іврит), арамейську мову та мову деїр-алла; б) південно-семітську підгрупу, чия західна група включає ефіопську та стару південно-арабську мову, а східна група включає сучасні сокотрі, мегрі, гарсусі та джиббалі.

В межах ханаанської групи північно-західної семітської підгрупи, у центрально-семітській підгрупі ЗхС гілки, іврит подібний до моавітської мови (відомої перш за все з надгробного каменя царя Меша від XIV ст. до н.е.), до фінікійської мови та її різновидів, пунічної та ново-пунічної мови, до аммонітської мови та до ханаанської мови Тель ель-Амарни, яка вважається протоівритом. Іврит також близький до угаритської мови, хоча ця мова не зовсім належить до ханаанської групи.

Серед особливостей, спільних для івриту та інших західно-семітських мов, найцікавішою є суфіксальне відмінювання перфекту (від періоду МІ і пізніше перфект позначає минулий час). Іврит як складову центральної підгрупи ЗхС мов характеризують також інші властивості, зокрема додаткова горлова артикуляція, котра є перетворенням звуків протосемітської (ПС) остглотталізації (Cantineau

1952, Martinet 1953), що можна спостерігати до сьогодні також і в ефіопській мові; непарне префіксальне відмінювання імперфекту (від періоду МІ і пізніше це майбутній час); спрощення голосних у парадигмі префіксального відмінювання та спрощення /-t-/ у дієсловах із суфіксальним відмінюванням.

Як мова, належна до північно-західної семітської підгрупи, іврит змінює протосемітську першу літеру слова з дзвінкого губно-м'якопіднебінного апроксиманта (/#w-/) на твердопіднебінний апроксимант (/#j-/); відбувається зміна огласовок під час формування множини у сеголатних або звичайних іменниках, утворених за моделлю R1εR2εR3: /ε/ другого радикалу в однині стає коротким /a/ у множині), потім відбувається суфіксація: /-im/ додається до іменникової моделі /R1εR2aR3-/.

Назагал, як ханаанська мова іврит демонструє деякі характерні для цієї групи переходи: /a/ >/o/, /-tu/ > /-ti/ для першої особи однини у перфекті, /a/ >/i/ у першому складі похідної підсилювальної (/ *kannis > kannes/) та каузальної (/hiknis/) основ (так званий закон стирання), і врешті поширення форми /-ni/ для суфіксальної форми знахідного та родового відмінків займенників першої особи множини. Всі ці властивості, зафіксовані раз і назавжди у БЄ, характеризують структуру івриту на всіх стадіях його розвитку аж до сьогодні.

Типологія

У термінах класичної морфологічної типології Гумбольдта та Сепіра іврит є флективною мовою. Більше того, морфологія, мабуть, є найбільш стійкою його складовою, що визначає його безсумнівну семітську приналежність. У термінах синтаксису (зауважте, що ми не вживаємо відому термінологію пізнього Джозефа Грінберга /1915-2001/, оскільки їй бракує послідовності, зважаючи на те, що вона розглядає частину мови /V/ поряд із реченням /s, O/; таке змішування припускає, що всі мови мають лише дієслівні предикати, що є помилковим, оскільки з усіх мов семітські мови, включаючи й іврит, мабуть, найбільш знані тим, що вони мають іменникові речення, тобто речення, в яких предикат виражається не дієсловом, а іменником, у невідзначеному часі навіть без зв'язки; крім того, термінологія експліцитно стосується тільки порядку слів, натомість морфема є невід'ємним компонентом цього порядку, а тому говорити треба про порядок компонен-

тів) у Бі дієслівний предикат стоїть у початковій позиції з афіксованим до нього маркером суб'єкта, потім у другій позиції іде можливий експліцитний іменниковий чи займенниковий суб'єкт і врешті інші дієслівні додатки. Цей порядок зберігається у Мі та Сі, натомість в ІзрІ порядок перших двох компонентів обернений: першим виступає іменниковий або вказівний (займенниковий) суб'єкт, а потім іменниковий або дієслівний предикат. Тільки якщо речення підрядне або якщо воно починається з обставини умови дії, перевага надається порядку Бі. В усіх випадках об'єкт посідає третю позицію. Іменні речення починаються з іменникового або займенникового суб'єкта, потім іде іменниковий або займенниковий предикат. Це немаркований порядок, який, однак, можна змінювати з прагматичною метою (головним чином, конкретизації та характеристики). У Бі зв'язка в іменних реченнях як така не обов'язкова, але якщо вона є, то вживається лише для конкретизації попереднього елемента. ІзрІ, з другого боку, вживає зв'язку як за сіб для розрізнення суб'єкта та предиката в іменних реченнях. У Бі, який є синтетичною мовою, всі відмінювані дієслова набувають іменниковий афікс, але бі- або три-валентне дієслово (Tesnière 1959) може до того ж набувати суфікс прямого додатку. Отже, форма *רָאִיתִי* /raitī/ raitī/ дієслова *бачити*, суб'єкт І ос. одн. минулого часу означає «я побачив/побачила», а *רָאִיתִיָּהּ* /raitīhā/ – суб'єкт І ос. одн. із прямим додатком 3 ос. одн., означає «я побачив/побачила її». Іврит підпадає під Грінбергові універсалиї, отже, атрибут (включаючи прикметники, підрядні речення та генітиви) іде слідом за іменником, а прийменник передує йому. У Бі приналежність чогось до чогось/володіння виражається синтетичним способом шляхом позначення власника суфіксом, який додається до назви предмета володіння. ІзрІ, зі свого боку, не має позначень для дієслівних додатків у розмовному варіанті, однак певною мірою демонструє їх у літературному стилі або в офіційній мові, а маркери володіння, що приєднуються власне до самих іменників у Бі все ще використовуються, але з часткою *שֶׁל* /shel'/.

Інша типологічна ознака, яка відрізняє ІзрІ від Бі та Мі, стосується іменникової композиції та префіксації. Бі практично не дає жодного прикладу іменникової композиції – більшість іменників утворюються деривативно та можуть розширюватися за допомогою складання або за допомогою знахідного відмінку (*tamyiz*). ІзрІ, з другого боку, містить певне число складених іменників та набір іменникових префік-

сів, переважно кількісного та прострово-часового значення (Kirchuk 1997).

Бі чітко розрізняє означені та неозначені іменники, що переважно позначаються наявністю чи відсутністю означеного артикля (вказівного/займенникового походження) ה /га-/הא-/ , який додається як префікс до іменника. У МІ відбувся різкий занепад у вживанні цього засобу, внаслідок чого розрізнення в більшості контекстів знівельовалося і виражалось, коли було вкрай необхідно, за допомогою інших засобів, частіше за все вказівним або присвійним суфіксом. Ця нівеляція означеності є результатом впливу арамейської мови. Через припинення вживання означеного артикля /-a/ з іменником арамейська мова втратила разом і опозицію означеності-неозначеності. ІзрІ, який у цьому аспекті наслідує синтаксис Бі, сьогодні демонструє тенденцію, подібну до засвідченої в МІ, якщо брати до уваги означеність, знову ж таки як наслідок іноземного впливу – цього разу не арамейської, а англійської мови. Так, ІзрІ дозволяє вживання таких виразів, як אדם זכאי /зхуйот адам/ «права людини», стійку конструкцію, яка є калькою поширеного англійського терміну *human rights*, натомість нормативний синтаксис іврити вимагає אדם זכאי ה' /зхуйот га-адам/, що англійською можна би перекласти як *the rights of Man*.

Питання, що постає на тлі стрімкого розвитку ІзрІ, полягає в тому, чи цю мову все ще можна вважати семітською з типологічної точки зору. Це питання нечітке по суті, оскільки поняття «семітський», «індоевропейський» та подібні власне є генеалогічними термінами, а тому з ними не мусить бути асоційована жодна типологічна інтерпретація. Незважаючи на це, оскільки семітські мови справді мають спільне типологічне коріння на рівнях фонології, морфології, синтаксису та словникового складу, так само, як і інші мовні сім'ї, можна переформулювати це питання у відповідних типологічних термінах, а тоді спробувати на нього відповісти, за умови, що критерії відібрані та визначені належним чином і що вивчення здійснюється на матеріалі широкого спектру мов з відповідних сімей. Невдача у проведенні таких досліджень відповідним чином може привести до хибного висновку, що ІзрІ належить до уявного індоевропейського типу, середня стандартна європейська мова (Standard Average European (SAE)), вигадана Бенджаміном Лі Уорфом. ІзрІ залишається семітською мовою не лише

з огляду на генеалогію, але й зважаючи також на типологічні засади (Goldenberg 1995, Kapeliuk 2003).

ВИВЧЕННЯ ІВРИТУ

У християнському світі до Нового часу

Оріген, грекомовний християнин з Александрії (186-255), є першим видатним дослідником Біблії, вихованим Церквою. Він є автором тексту, відомого як Гексапла, що отримав назву за шістьма синоптичними стовпцями: івритський оригінал, грецька транслітерація, три грецькі переклади (Аквілі, Симмаха та Феодота) і Орігенова власна переробка іншого грецького перекладу (ймовірно – Септуагінти), аби майже дослівно наблизитися до івритського оригіналу. Гексапла не віділіла, можливо, вона була знищена в Кесарії за часів ісламського завоювання у VII ст. Все ж, оскільки Орігенове знання мови було досить недосконалим, було б неточністю вважати його провозвісником *Hebraica veritas*² (істинність, що приписується івритському оригіналові біблійного тексту, а відтак і необхідність вивчення івриту для правильного розуміння Писання). Однак він, безсумнівно, проклав шлях у цьому напрямку.

Св. Джером (348-420) надав цим пошукам більш паукового характеру. Цей учений справді володів трьома мовами, його захопаність у латинську класику була такою ж глибокою, як і його відданість осягненню *Hebraica veritas* шляхом фундаментального вивчення івриту, його граматичної та лексичної структури, що дозволило Св.Джерому висловити у Вульгаті, його латинському перекладі, радше *sensuum veritatem*³, ніж *verborum ordo*⁴. Св. Джером був свідомий численних труднощів перекладу, як на технічному, так і на теоретичному рівні, і успішно їх подолав з чималою віртуозністю. З огляду на це він вважається не тільки визначною постаттю івритських студій у християнському світі, а й великим перекладачем.

За середньовіччя традиція вивчення івриту серед християн знову поширюється в XI ст. з Ендрю Сен-Вікторським та з відновленням цих студій серед цистерціанських монахів Монте-Кассіно. Інший монах із абатства Сен-Віктор, Гуго (1097-1141), стверджував, що «грецький

² Сврейська істина (лат.) – прим. перекладача.

³ Правдивий зміст (лат.) – прим. перекладача.

⁴ Словесний уклад (лат.) – прим. перекладача.

текст Біблії кращий за латинський, а івритський кращий за грецький». Провідний напрям християнського інтелектуального життя, однак, ігнорував єврейську мову аж до XV ст., тобто до початку Ренесансу.

Першим італійцем-християнином, який набув ґрунтового знання івриту, був венецієць Марко Ліппомано (1390 – 1438). Флоренція на той час була містом, в якому вивчення івриту поширилось і врешті-решт було введене до навчальної програми гуманітарних студій (*studia humanitas*). Отже, маємо лист початку XV ст., надісланий людиною на ім'я Леонардо Бруні Аретіно, авторитетного гуманіста з Флоренції, в якому він застерігав Джіованні Чірігнано де Лукку від вивчення івриту, оскільки, за його словами, «все, що цією мовою варто читати, вже було перекладено латиною, а до того ж, багато хто зі святих не знав найпершої речі щодо івриту». Це означає, що Чірігнано таки вивчив мову, так само, як і Поджіо Браччіоліні (1380-1459), інший флорентієць, який стверджував, що вивчив іврит, аби розуміти біблійний переклад Св. Джерома, опублікований на тисячу років раніше – у 393 році. В той самий період і в тому самому місті мешкав Джіаноццо Манетті (1396 – 1459), якого навчили івриту двоє юдеїв, одним з яких був Іммануїл Аврагам де Сан Мініато. Манетті мав певну кількість івритських книжок, включаючи «Путівник заблудлих» Маймоніда, а також коментарі до кількох книг Біблії Раші та Їбн Езри. Його володіння мовою було таким досконалим, що він міг здійснити латинський переклад Псалмів (Dröge 1992). Прикладом зацікавленості івритом у Флоренції було незвичайне припущення, сформульоване 1546 року Джіованні Баттістою Джеллі, про те, що італійський діалект Тоскани походить не від латини, а від етрусської мови, яка є відгалуженням івриту та арамейської... У Луцці Домінікан Пагнінус (1470-1536) став першим ренесансним ученим, який зробив латинський переклад усієї Біблії з оригінальних мов. Завершена 1518 року, вона була видана в Ліоні 1528 року і нею значною мірою послуговувався Майлз Кавердейл, створюючи її англійську версію (1539).

Від другої половини XV і до другої половини XVI ст. християнські інтелектуали в Італії потроїли інтерес до вивчення івриту, аби читати Біблію в оригіналі, ознайомитись з єврейським містицизмом і мати можливість доступу до єврейських перекладів ісламської філософії (Tamani 1992). Такі цілі, однак, вимагали глибокого знання мови, і найкраще рішення було знайдено – єврейські версії перекладала латиною

обрана група єврейських інтелектуалів, які працювали у трьох осередках: Флоренції, осерді літературного та мистецького життя, Венеції, столиці наукового та філософського знання, та Падуї, центрі аристотелівського аверроїзму. Цими перекладачами були Еліа дель Медіго, Калонімос Бен Давид, Авраам де Бальмес (автор *Peculium Abrae: Grammatica hebraea* /«Авраамове надбання: граматики івриту»/; Венеція, Д.Бомберг, 1523), Якоб Мантіно, Паоло Річчі, Вітале Ніссо та Моше Алатіно. Дель Медіго з Падуї був одним із учителів івриту для людини, яка стала репрезентативною постаттю єврейських студій у християнських колах Італії та всієї Європи – Джіованні Піко (1463 – 94), граф Мірандола. Він серйозно вплинув на іншого інтелектуала, якому судилося стати провідним дослідником івриту серед християн – Йоганна Ройхліна (1455-1522).

Цей німецький науковець зустрів Піко делла Мірандолу 1490 року і з того часу взявся до вивчення післябіблійного івриту. За свого студентства в Парижі 1473 року Ройхлін вивчав іврит з Весселем Гансфортом. Він також брав уроки в Обадї бен Якова Сфорно, знаного екзегета, який заснував талмудичну школу в Болонї. У 1508 році Ройхлін написав одному абатові, Леопарду, підкресливши важливість знання івриту для правильного розуміння Старого Завіту. Наслідком зустрічі Ройхліна з Піко було те, що цей німецький учений став фахівцем з післябіблійного івриту та єврейської літератури і звався «тримовним дивом» (*trilingue miraculum*). Він опублікував кілька робіт з Кабали і був провідним християнським фахівцем з єврейського містицизму. 1506 року він опублікував *De rudimentis hebraicis* («Елементи мови іврит»), єврейську граматику та словник, що ґрунтувалися великою мірою на *Сефер гашиорашім* («Книга коренів») Давида Кімхі; а 1518 – *De accentibus et orthographia linguae hebraicae* («Про акцентуацію та орфографію мови іврит»). Проте, Ройхлін з обережністю виправдовував своє значне зацікавлення гебраїстикою переконанням, що вивчення івриту християнами мусить провадитись як спосіб кращого розуміння засад їхньої власної релігії. У 1510 році Ройхлін виступив на захист єврейської мови та літератури під час кампанії, провадженої жебрацькими чернечими орденами та університетами, які ними контролювалися, з метою знищення всіх книг івритом, які, на їхню думку, були ворожими до християнської віри. У цій суперечці, яка тривала протягом десятиліття, іврит та його вивчення поставали символами гуманізму,

Відродження та пошуку знання, натомість опоненти гебраїстики репрезентували схоластичну свідомість та дух середньовіччя. Ключова постать серед гуманістів Центральної Німеччини, Конрад Мут, захищав позицію Ройхліна, а відтак і гебраїстику. Еразм Роттердамський не приховував свого протесту проти гебраїстики, але глибоко поважав Ройхліна та підтримував його. Саме завдяки Піко дела Мірандолі та Ройхліну християни прийняли іврит як невід'ємну галузь богослов'я та третю мову, яка мусить вивчатися поряд із латиною та грецькою (Lloyd Jones 1983).

Сучасником Св. Пагнінуса був Себастьян Мюнстер (1489-1552), професор гебраїстики в Базелі, який опублікував п'ятдесят п'ять робіт, понад половина з яких була присвячена івриту та іншим семітським мовам. Початкові знання івриту він здобув від Конрада Пелікана (1478-1556) з Цюріха, а також від великого юдейського гебраїста з Литви Еліягу Левітаса (1468-1549), відомого також як Бахур за назвою його великого граматичного трактату *Габакхур* (тут наявна гра слів – *бахур* водночас означає «хлопець» та «обраний»). 1535 року Мюнстер здійснив латинський переклад Старого Завіту. Провісником та головним захисником гебраїстики серед швейцарських реформаторів був Ульріх Цвінглі (помер 1531), який добре опанував іврит. Більше того, він застосовував граматичний та філологічний аналіз до івритського тексту, аби обґрунтувати свою інтерпретацію його смислу, особливо у своєму тлумаченні Буття, де він дещо відхилився від традиційного християнського прочитання, та активно цитував погляди рабинів для обґрунтування своїх думок щодо граматики та лексикографії. У праці, опублікованій 1523 року, Цвінглі наполягав на необхідності опанування івриту для християнських священиків та на включенні його до навчальних програм граматичних шкіл. Цвінглі оточували вчені мужі, серед яких був талановитий Лео Юд (1482-1542). Його латинський переклад Старого Завіту з'явився 1543 року, за рік після його смерті. Гельветській гебраїстиці треба було зачекати певний час на нові статті з такою самою харизмою, й вони таки з'явилися в Базелі в одній родині: Йоган Буксторф (1564-1629), автор *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum* («Івритського та халдейського словника») у 1607 році та *Thesaurus Grammaticus Linguae Sanctae Hebraeae* («Граматичного тезаурусу святої мови іврит»), та його син-тезка. Іншим яскравим протестантським гебраїстом був Іммануїл Тремулліус (1510-80), який у віці

31 року став викладачем івриту в семінарії в Луцці. Він зацікавився протестантськими доктринами, і йому довелося утікати з Італії. Спочатку він улаштувався вчителем івриту у Страсбурзі, звідки переїхав до Англії і певний час викладав іврит у Кембриджі. З дозволу королеви Мері він переїхав до Гайдельберга, де опублікував кілька дослідницьких робіт, включно з перекладом латиною з арамейської дванадцятьох малих пророків (Таргум Йонатана), арамейської та сирийської граматики. Проте його *magnus opus* – латинський переклад Старого Завіту. Римська церква не засудила жодного з цих перекладів, але авторитетним для неї виданням так і лишилася Вульгата Св. Джерома.

Інтерес до івриту у протестантських колах не ґрунтувався на гуманістичних засадах, як це сталося в Італії, і ця мова не вважалася невід'ємною частиною ліберальної освіти, як у разі німецьких гуманістів. Він радше переслідував теологічну мету, чітко сформульовану самим Мартіном Лютером. На його думку, що мала надзвичайний вплив, єврейська мова мусила включитися до програми навчання пасторів та ченців, щоб правильно розуміти смисл Писання. Він утвердився в цьому переконанні завдяки підтримці свого друга та колеги Філіпа Меланхтона (1497-1560), племінника та учня Ройхліна. Після призначення професором грецької мови у Віттенберзі Меланхтон написав відозву, в якій вимагав введення івриту (як і грецької та латини) в університеті. У 1546 та 1549 роках він написав дві відозви, в яких наполягав на вивченні івриту серед християн. У 1521 році наступником викладача івриту у Віттенберзі, Адріануса, став Матеус Ауругалус (бл. 1490-1543), який написав кілька книжок з івритської граматики та лексикографії. Його наступником став Каспар Круцігер старший. Ще одним гебраїстом серед німецьких реформаторів був Андреас Осіандер, викладач івриту в Нюрнберга (він був також першим, хто опублікував *De revolutionibus orbium caelestium* /«Про обертання небесних тіл»/ Коперника). 1612 року в Німеччині Валентином Шиндлером був опублікований *Lexicon pentaglotton* («П'ятимовний словник»), який мав значний вплив протягом XVII ст.; словник використовує всі засоби івритської лексикографії, включаючи порівняння івритських слів зі словами інших семітських мов та з античними перекладами.

У Франції важливість єврейської мови для правильного перекладу й розуміння тексту Старого Завіту була визнана у XII ст. Стефаном Гардінгом, англійським абатом Сіто. Ніколя з Ліри (бл. 1270-1340),

який викладав у Парижі, був одним із найвідоміших гебраїстів пізнього середньовіччя. Він мав глибокі знання не лише біблійного тексту єврейською мовою, а й про його середньовічних єврейських коментаторів, і насамперед Раші. Він активно поширював єврейські коментарі Старого Завіту серед християнських теологів та популяризував їх у середовищі реформаторів. З часом Колеж де Франс, відкритий у Парижі Франциском I у пер. пол. XVI ст. для поширення гуманітарних знань, став провідною установою в Європі в контексті вивчення івриту. Колеж де Франс міг похвалитися не менш як трьома викладачами івриту: Франсуа Вагаблем (помер 1547), Агафієм Гідасеріусом (1477-1540) та Полем Параді (помер 1549). Один із їхніх безпосередніх наступників Канкарбр (Johanne Quinquarbogeo) опублікував у 1554 р. трактат із граматики івриту *De re grammatica hebraeorum opus* («Праця про суть івритської граматики»). Ймовірно, Жан Кальвін вивчав іврит під час свого перебування в Парижі (1530-33) під впливом свого кузена Робера Оліветана, першого із реформаторів, хто опублікував переклад Старого Завіту французькою мовою. Франція народила також іншого великого гебраїста Рішара Сімона (1638-1712), який хоч і був ревним католиком, однак проводив вивчення давньоєврейської мови, спираючись на ті самі наукові засоби та методи, які могли бути застосовані до будь-якої іншої давньої мови, включаючи філологічні знання, текстовий аналіз, лексикографію і граматику (McKane 1989). У 1751 році графом Орлеанським заснована кафедра івриту в Сорбоні «з метою відродження сходознавчого навчання у Паризькому університеті та тлумачення єврейського Письма». У цій паризькій атмосфері інтелектуальної свободи та культурних можливостей навчався шотландський гебраїст XVIII ст. Александр Геддес, так само вільнодумна людина, як і Рішар Сімон; він проводив подібні дослідження.

У 1553 році Кальвін утік до Базеля і продовжив там своє навчання з Мюнстером та іншим відомим гебраїстом, Симоном Гринеусом. Під час вигнання з Женеви (1538-41) Кальвін провів більшу частину свого часу в Страсбурзі, де іврит викладали Вольфганг Капіто та Мартін Бусер. Третім гебраїстом, який перебував на той час у цьому місті, був Грегор Каселіус. Капіто видав івритську граматику 1518 року, а Бусер – коментарі до Псалмів у 1529 році. Страсбург прийняв освітню програму, розроблену Й. Штюрмом (1507-89), випускником тримовної школи в Лувені. У запропонованій ним програмі він акцентував на грецькій

та латинській мовах і запропонував вивчення івриту, що врешті було прийнято багатьма студентами.

У 1559 році Кальвін заснував у Женеві школу та академію, першим директором яких став Теодор Беза, енергійний захисник івриту, чий твір *Icones* («Зображення»), є збіркою портретів відомих учених, яку він присвятив у 1580 році Джеймсу VI Шотландському. Твір містить портрети шістьох християнських гебраїстів: Ройхліна, Ферстера (1495-1556), який видав словник івриту 1543 року, Мюнстера, Фагіуса, Тремелліуса та Вагабле (Гордена). Кафедра івриту в Академії Кальвіна була представлена А. Шевальє, який викладав вісім годин на тиждень, п'ять із яких було присвячено граматиці єврейської мови. Після цього з'явилися численні гебраїсти, а іврит посів центральне місце в освітніх програмах. Академічна бібліотека також містила важливі документи, зокрема три примірники *Мікраот ідолот* (чотиритомне видання Біблії з коментарями видатних єврейських релігійних авторитетів) (1517-18), що з'явилися у відомій друкарні Даниеля Бомберга у Венеції. Женевська Академія приймала студентів із багатьох країн, і кальвіністські вчені стали провідними гебраїстами XVII ст. У 1572 році бібліотека Академії містила двадцять книг мовою іврит, в тому числі чотири Біблії, дві симфонії (конкорданції до Біблії), п'ять словників, п'ять граматик, Таргум⁵, молитовник, книгу Кабали та книгу коментарів. У 1584 році кафедру івриту в Женеві очолив поет та теолог Антуан де ла Рош Шандьє (1534-91), який мав два єврейські псевдоніми – Замаріель та Садеель. Інший знаним гугенотським гебраїстом був Агріппа д'Обіньє (1552-1630), який читав івритом, біблійним та післябіблійним, без огласовок.

В Іспанії Св. Ісидор Севільський (бл. 560-636) у своїй енциклопедичній праці *Etymologiae* («Етимологія», або «Начала») простежив вивчення єврейської мови від Св. Джерома до середньовічної церкви, і визначив, що початкові знання цієї мови, якими оволодів Беда Преподобний (або Св. Бід) (бл. 673-735) з Нортумбрії та Алькуїн (735-804) у Йоркширі, походять саме від Св. Ісидора. У 1238 році, в часи першого періоду Реконкісти, генерал домініканського ордену Раймунд де Пеньяфорт заснував у межах ордену центри для вивчення івриту та арабської та підтримував Пауло Крістіані (вихреста) та Раймунда Мартіні

⁵ Арамейський переклад різних книг або уривків Святого Письма, найчастіше у вигляді розширеного тлумачення. – прим. перекладача.

в їхньому вивченні єврейських творів з метою навернення на християнство. В Алькалі де Генарес (Кастилія) кардинал Франциско Хіменес де Сіснерос, заснувавши 1498 року Коледж Сан Ільдефонсо, зробив першу спробу запровадження тримовного навчання, яке потім поширилось усією Європою. 1508 року був призначений перший професор єврейської мови – Альфонсо де Замора. Він був відомим авторитетом у всьому, що стосувалося іврити, та зробив університет загальнонавчальним центром у цій царині. В Алькалі вчився також інший визначний учений християнського світу часів Відродження, який провадив івритські студії, Беніто Аріас Монтано (1527-98). Його статті з граматики та лексикографії були доповненням до багатомовної Біблії, видання якої він очолив, що доводило його репутацію освіченого гебраїста; інтелектуальна відповідальність призвела до того, що Монтано надав перевагу перекладу Біблії, здійсненому Пагнінусом (1470-1536) перед Джеромовою Вульгатою.

Лувенський університет відкрив 1520 року Тримовний коледж, очолений Джеромом Буслайденом. Першим викладачем іврити тут був Матеус Адріанус, один із перших християнських дослідників, який розробив систематизований курс вивчення єврейської мови, а Лувен у результаті був визнаний взірцем розвитку гебраїстики.

Беда Преподобний в Англії часто і впевнено тлумачив івритські поняття (що створило йому репутацію гебраїста на додачу до репутації експерта з давньогрецької), однак існує сумнів щодо його можливостей вивчати ці мови в Англії XVII-XVIII ст. Першим справжнім учителем іврити був Роберт Гросетесте (1175-1253), архієпископ Лінкольна, хоча не можна з певністю говорити про рівень його знань. У середині XIII ст. Роджер Бекон з Оксфорда (бл. 1210-90) виступав на підтримку вивчення іврити з відмінною від місіонерської метою, і хоча він мав дуже скромні знання мови, написав єврейську граматику. Вважається, що Герберт Бошемський (бл. 1120-90), секретар Томаса Бекета, був спеціалістом з іврити, а також, можливо, був знайомий з коментарем Раши. Два його молодші сучасники, Ральф Нігер (бл. 1150-1200) та Александер Пекам (1157-1217), своїми дослідницькими працями продемонстрували певний рівень обізнаності з івритом. Кембридж вважає своїм першим значним гебраїстом Генрі де Костесі, призначеного 1326 року лектором; він, можливо, вчився під керівництвом Ніколя з Ліри в Парижі та цікавився буквально прочитанням Святого Письма.

Одним із його послідовників був Річард Брінклі (1480-1518). Однак лише у першій третині XVI ст. гебраїстика набула офіційного статусу, коли нею почали займатися Річард Фокс, засновник Коледжу Корпус-Крісті в Оксфорді, та Джон Фішер, засновник Коледжу Сент Джон у Кембриджі. Фішер вивчав іврит у Роберта Вейкфілда, першого знаного англійського гебраїста, який викладав у кількох із найбільш відомих університетів Європи: Лувені, Парижі та Тюбінгені. З розпадом монастирів він отримав словник івриту, укладений Лоренсом Гольбеахом (помер бл. 1410) на основі роботи, розпочатої колишнім настоятелем Грегорі Гантігдонським (помер бл. 1290). У 1524 році Вейкфілд написав працю про семітські студії під назвою *Oratio de laudibus et utilitate trium linguarum, Arabica, Chaldaicae et Hebraicae* («Промова про красу та важливість трьох мов: арабської, халдейської та єврейської») (під «Chaldaicae» мається на увазі арамейська), а шістьма роками пізніше він видав свою *Syntagma de hebraeorum codicum incorruptione* («Словопорядок автентичної єврейської мови»). На додачу до проведених досліджень він довів спорідненість трьох семітських мов, спираючись на морфологічно-семантичні дані, та вказав на івритське походження деяких грецьких та латинських слів. У статутах освітніх програм Оксфордського та Кембриджського університетів важливе місце відводилося вивченню івриту поряд із грецькою та латиною, але в 1535 році роботи Меланхтона було заміщено роботами Дунса Скота, чії прихильники виступали проти викладання івриту як частини навчального плану для студентів-богословів в обох університетах. Двома визначними посталями, які зі своїх високих позицій сприяли вивченню гуманітарних наук загалом та івриту зокрема, були Вільям Воргем, ректор Оксфордського університету та архієпископ Кентерберійський, і Томас Волсі, кардинал-архієпископ Йорку. Католицька церква Англії заохочувала вивчення івриту задля поновлення християнського життя. Постійно діяли кафедри івриту, створені в Оксфорді та Кембриджі як результат розриву Генрі VIII з католицькою церквою, що підпорядковувало університети усе більшому королівському контролю. У 1536 році було затверджено парламентський закон, який зрештою призвів до створення таких кафедр, і єврейська мова викладалася за тримовним взірцем Алкалі та Лувена. Томас Мор був свідомий того, наскільки важливий іврит, і заохочував студентів, які вивчали Старий та Новий Завіт, іти *ad*

*purissimas fontes*⁶, тобто до єврейських та грецьких оригіналів. На кінець століття єврейська мова була частиною освітньої програми у багатьох початкових граматичних школах (Loyde Jones 1983).

У Нідерландах іврит було включено до навчального плану студентів-теологів Ляйденського університету від часу його заснування в 1575 році, коли кафедра була надана Друзіусу, чиє видання граматики Мартінія стало першою івритською книгою у країні. Трьома іншими видатними голландськими гебраїстами того часу були Томас Ерпеній (1584-1624), Сикстін Амама (1593-1629) та Костянтин Емперер (1591-1648), кожен з яких залишив свій слід у єврейських студіях на вікі (van Rooden 1989). До речі, *Compendium grammatices linguae hebraeae* («Граматичний компендіум єврейської мови») Баруха Спінози (1632-77) з'явився в Голландії у цей самий період.

На кораблі Мейфлауер⁷ було два талановитих гебраїсти – Вільям Бредфорд та Вільям Брустер. Пуритани Нової Англії спрагло вивчали єврейське Святе Письмо, а найвідоміший серед них, – Коттон Матер, вживав багато івритських слів та фраз у своїх численних творах. Це завзяття привело до введення івриту до освітніх програм десяти американських коледжів, заснованих перед 1776 роком. У Гарварді, де перші два ректори, Данстер та Чонсі, були дослідниками єврейської мови, від часу заснування у 1636 році, всі студенти мусили вивчати іврит. Вихрест Юда Моніс, призначений викладачем івриту у 1722 році, опублікував *Grammar of Hebrew Tongue* («Граматики єврейської мови») 1735 року в Бостоні, вона стала першою навчальною граматикою в американському університеті. Іврит перестав бути обов'язковим предметом для вивчення в Гарварді 1787 року. Університет Єйль, заснований 1701 року, у ранні роки свого існування пропонував студентам вивчати іврит. Пізніше, за ректорства Езри Стайлза (взяв на себе обов'язки 1777 року), університет став центром зацікавлення івритом, але після 1789 іврит перестав бути обов'язковим предметом. Деякі з єйльських випускників заснували 1769 року Дармутський коледж, в якому єврейській мові надавалось особливе значення аж до 1828 року (вивчення івриту було відновлено в 1980-х роках). Місцевий єврейський містицизм Північної Америки також розвивався у XVII та XVIII ст. та зна-

⁶ До чистих джерел (лат.) – прим. перекладача.

⁷ Мейфлауер – назва судна, на борту якого 1620 року до Північної Америки прибула одна з перших груп англійських колоністів – прим. перекладача.

чною мірою впливав на народну релігійність, породивши у ХІХ ст. рух мормонів.

Ісламський світ: перші століття гіджри⁸

В Аль-Андалусі вивчення івриту поширювалось як реакція на рух *арабійя*, який вважав арабів та арабську мову вищими за інших мусульман та їхні мови, та рух *шуубійя*, який визнавав, що мусульмани рівні між собою, але вищі за інші народи. Багато юдейських авторів підносили свої власні цінності, свою власну історію та свої культуру та мову. Серед них – Саадія Гаон (Файум, 882-942), який у написаному івритом вступі до свого «Егрону» стверджував, що іврит – священна мова, обрана Богом від самого початку Творіння, і відтак вища навіть за арабську, і що саме івритом янголи звертаються до Бога з молитвами. Саадія провів методичне порівняння івриту та арабської, що передбачає також знання арамейської мови.

У своєму коментарі до *Сефер Йешіра* Дунаш ібн Тамім (Кайруан⁹, Х-ХІ ст.) він говорить, що іврит був мовою Адама. Менахем Бен Сарук (Тортоса, 910 – Кордова, 970), у своєму біблійному словнику *Махберет* («Зошит») підносить іврит як найчистішу та найдосконалішу з мов. Дунаш Бен Лабрат (Фес, 920 – Кордова, 990), опонент Менахема, говорить, що Всевишній створив іврит як досконалу та відмінну від інших мову. Геніальний поет та філософ Шломо ібн Габіроль (Малага, 1022 – Валенсія, 1058) обстоював такі самі позиції. Моше ібн Езра (Гранада, 1060 – Естелла, 1139) окремо наголосив на чистоті та правильності тиверіадського івриту, маючи на увазі масоретську систему огласовок, розробену в Тиверіаді у VIII ст. Єгуда Галеві (Іспанія, 1080 – Єрусалим, 1124), один із найзапекліших поборників переваги івриту, наголошував у своєму творі *Кузари*, що Адам дав відповідні імена живим створінням та речам саме івритом. Аврагам ібн Езра (Толедо, 1092 – Рим, 1167) у творі *Сафа Брура* («Чиста мова») наводить етимологічні відомості такого самого характеру. Єгуда бен Шломо Альхарізі (1165-1235) у *Тахкемоні* («Ти умудряєш мене») порівнює іврит із древом життя, чиє листя очистило життєдайну силу. Яков бен Ельзар

⁸ Гіджра - втеча Мухаммада та його послідовників з Мекки до Медіни – прим. перекладача.

⁹ Керван – місто у північно-східному Тунісі, одне зі святих міст ісламу, торговий та паломницький осередок – прим. перекладача.

(Толодо, 1170-1230) у *Сефер гамшалім* («Книга притч») дякує Богові за те, що він обдарував свій народ такою мовою.

Всі вони вважали іврит першою мовою людства, а також мовою Пророків та Одкровення, мовою янголів, мовою незрівнянної краси. Іврит вважався, безсумнівно, досконалою мовою, надзвичайно багатою у відтінках та вираженні, здатною передати будь-яке людське почуття та досвід (Alony 1995).

Найбільш яскраво вираженою реакцією єврейських учених Аль-Андалусу на мусульманський культурний тиск було їхнє прагнення зберегти свою мову в царині поезії. Згідно з Елоні, якби єврейські поети поступилися на цьому етапі арабії, вони були б асимільовані, а іврит поступово зник би. Зважаючи ж на те, що *alma mater*¹⁰ поезії є мова, євреї Аль-Андалусу створили одні з найкращих праць з івритської граматики та лексикографії. Під «граматикою» в цьому контексті слід розуміти радше морфо-фонологію, оскільки для тих, хто був знайомий з арабською граматикою й надихався нею, як єврейські автори, іврит, на відміну від арабської, не має змінюваних іменникових закінчень, залежних від синтаксичних функцій, і вважався обмеженим у синтаксисі.

Серед важливих праць у царині граматики, створених в Аль-Андалусі, такі: *Сефер шахот* («Книга вишуканості (= норми)») Саадії Гаона, *Сефер гарікма* («Книга формотворення») та *Сефер гашиорашім* («Книга коренів») Йони ібн Джанаха (Абу аль-Валід Марван) (Кордова, 990 – Сарагоса, 1050), *Сефер отійот ганоа вегамешек* («Книга коротких та довгих звуків») Єгуди Хаюджа (945-1000) та *Сефер гаміхлоль* («Книга сукупності»), можливо, найбільш вичерпна граматика, авторства Давида Кімхі, також відомого за його акронімом Радак (1160-1235), який написав іще власну *Сефер гашиорашім*. Праця Хаюджа послідовна, але не зовсім порівняльна: вона викладає теорію походження коренів в івриті на підставі морфології та фонології та визначає їхній трилітерний склад. Вплив цієї праці виходить далеко за межі її часу й території, ним позначені сучасні семітські студії, дослідження індоєвропейських мов та навіть загальне мовознавство. Щодо *Сефер гаміхлоль* Радака, то ця книга стала незамінним джерелом для багатьох християнських гебраїстів Відродження. Моше гаКоген Джікітіля (остання чверть XI ст.) переклав івритом більшість праць із гра-

¹⁰ Живлюще джерело (досл. благодатна мати) (лат.) – прим. перекладача.

матики Хаюджа та створив одну власну працю – про іменники, що не мають форми множини, або вона є подвійною. Єтуда бен Балаам (Толедо – Севілья, цей самий період) написав три книги з граматики про біблійний іврит; одна – про омоніми, друга – про артиклі, третя – про відіменникові дієслова. Він провів лексичні та граматичні порівняння з арабською мовою. Іцхак бен Барун (Сарагоса, кінець XI ст.) є автором праці *Мувазана* («Рівновага»), порівняльного дослідження іврити та арабської, із залученням арамейської мови. Він дуже методично робить порівняльний аналіз граматичних форм, що виділяє його з-поміж усіх його попередників. Його тлумачення лексичних одиниць у біблійному івриті включає посилання на латину та берберську мову поряд із арабською та арамейською. Ще одна праця, яка, на жаль, майже повністю була втрачена, написана поетом та лідером іспанського єврейства Шмуелем гаНагідом (993-1056) – конкордансний¹¹ словник, який містить не тільки власний авторський аналіз й численні приклади та посилання на його попередників, давніх та сучасних, а також міркування щодо граматики. Іншою книгою в цій галузі лексикології є Гевія гаКесеф («Срібна чаша») Йосефа ібн Каспі (1278-1340).

На сусідній території південної Франції розквітла велика династія дослідників та перекладачів: Тібоніди з Гранади, які мешкали в Лунелі (від XI до XIV ст.).

Що ж до східної частини мусульманського світу, то Хай бен Шріра Гаон (Ірак, X – XI ст.) створив вичерпний словник біблійного та постбіблійного іврити та арамейської мови, який ґрунтується на теорії коренів, вичерпніший за теорію, викладену Хаюджем. На думку Гая Гаона, корінь включає всі можливі комбінації приголосних, тобто k.n.s., n.s.k., s.k.n. та n.k.s є варіаціями того самого кореня. Цей підхід, який не завжди є точним, тим не менш є глибоким досягненням, яке традиційна структурна лінгвістика ще не готова прийняти. Іншим граматином із цієї ж сфери був Аврагам з Вавилону, який проводив порівняльний аналіз граматик іврити та арамейської.

Доробок караїмів

Один із постулатів караїмства, згідно з яким кожна людина мусить шукати істину без оперття на сторонні авторитети, привів до глибоко-

¹¹ Конкордансний словник – словник, в якому слова подаються зі своїми контекстними вживаннями. – прим. перекладача.

го вивчення івриту серед караїмів. Справді, праця перекладача дещо змінює оригінальний текст, і це впливає на його розуміння читачем, отож кожен мусить звертатися саме до оригіналу, який слід ретельно вивчати. Результатом таких міркувань став масоретський текст Святого Письма – версія автентичної єврейської Біблії, де текст подано із повним огласуванням, чим ми завдячуємо найбільшою мірою караїмській родині Бен Ашерів (Тверія, VIII-X ст.). Пол Кале (див. Szyszman 1980) так охарактеризував їхню роботу: караїми зафіксували правила вокалізації у біблійному тексті; вони вважалися експертами в цьому питанні та зробили багато цінного в цій царнії; їхній текст беззаперечно приймався в усьому світі, як серед юдеїв, так і деінде; вони також започаткували вивчення граматики івриту та, незважаючи на свою ідеологічну приналежність, Бен Ашери вплинули на інші *milieux savants*¹². *Codex Alepensis* (Алепський Кодекс), найдавніший рукопис єврейської Біблії, написаний Агароном бен Моше Бен Ашером, останнім представником цієї славетної династії вчених.

Мовознавчі дослідження розвивали такі представники караїмського руху: Давид бен Аврагам Альфасі (Марокко, початок X ст.), чие *Джамі-а-аль-Альфат* («Зібрання слів») містить порівняльне дослідження лексики. Він один із перших почав прокладати шлях у цій галузі мовознавчих досліджень, яку ширше розробив Єгуда ібн Курайш (X ст.) у праці *Рісала* («Послання»). Порівняльне мовознавство досягло своєї вершини у працях видатних німецьких та данських компаративістів XIX ст. слідом за піонерською працею сера Вільяма Джонса та Расмуса Раска, які вивчали німецьку та інші мови індоєвропейської сім'ї; проте історія порівняльної лінгвістики нехтує доробком Альфасі та інших єврейських авторів, які здійснювали порівняльний аналіз семітських мов на ціле тисячоліття раніше. Саме зараз, можливо, надійшов час сучасним дослідникам висловити вдячність давнім ученим.

Алі Бен Сулейман, також відомий як аль Шейк Абу аль Хасан аль Кудс (розквіт його діяльності – XI ст.), створив *Егрон* – словник біблійного івриту з перекладом арабською, що базувався на словнику Леві Бен Яфета Галеві (розквіт діяльності – остання чверть X ст.), який, своєю чергою, спирався на словник Давида Бен Аврагама Альфасі. Сулейман не визнає трилітерного складу коренів івриту, як Хаюдж. На його думку, корінь містить радше дві, а в окремих випадках лише одну

¹² Учені кола (франц.) – прим. перекладача.

приголосну. Так само як Альфасі, Сулейман демонструє свою глибоку ерудицію, порівнюючи біблійний іврит з арабською та арамейською, і навіть з талмудичним та мішнаїтським івритом. Єдина повна версія «Егрону» Алі Бен Сулеймана зберігається в Санкт-Петербурзі, а рукопис, написаний р. Елією бен Мордехаєм Бен Йозефом з Басри, – в Іраку.

У першій половині XI ст. розквітла діяльність Абу аль-Фараджа Харуна ібн аль-Фараджа, «граматика з Єрусалима», який здійснив значний внесок у порівняльну лексику та граматику івриту та арамейської, і, оскільки він був фахівцем з арабської мови, також залучав і ці знання. Такий цілісний підхід відбивається в арабській назві його книги *Kitab альМуш таміль* («Книга цілості») (1027). Моше ібн Езра, цитуючи його, каже арабською *qarai wala rabbani*, тобто «він караїм, а не рабин». Його рукописи зберігаються в Санкт-Петербурзі та Варшавському музеї, а деякі частини його праць – у Британському музеї. Бодлеанська бібліотека в Оксфорді містить скорочений варіант невідомого автора. Інша скорочена версія написана самим аль-Фараджем під назвою *Kitab альКаффі*.

Караїм Яков Бен Шломо з Росії (XX ст.) створив граматичний трактат, щоб його побратими змогли краще зрозуміти Завіт і цілі Всевишнього. Раббі Агарон Гарішон розпочав книгу з граматики та стилю біблійного івриту під назвою *Кліль йофі* («Довершена краса»), але смерть не дозволила завершити її; працю над книгою завершив Ісаак Гатішбі, і вона була видана у Константинополі. Виправлене і доповнене видання було опубліковане Ісааком бен Аврагамом Гатрокі (1533-94).

Інтерес караїмів до івритської лінгвістики був наголошений їхнім законовчителем Якубом аль-Кіркисані (розквіт його діяльності – 937 рік), який твердив, що «іврит є прамовою, якою Всевишній звертався до Адама та Пророків» (Nemou 1980).

Модерна доба

Із Французькою революцією почалася ера, коли релігію більше не пов'язували з вищою освітою. Якщо ж вести мову про іврит, то від XIX ст. й надалі його вивчали фахівці з семітської філології та інших галузей, а також учені, що займалися біблійними студіями. Провідною постаттю в цій сфері у XIX ст. був Г. Ф. В. Гезеніус (1786-1842), автор

«Словника єврейської та арамейської мови Старого Завіту» 1810-12 років та граматики давнього івриту, виданої 1813 року. Гайнріх Евальд (1803-75) опублікував у 1838 році «Граматику єврейської мови Старого Завіту» (*Grammatik der Hebraischen Sprache des Alten Testaments*). У 1881 році видано «Історико-критичні матеріали про єврейську мову» (*Historisch-Kritisches Lehrgebäude der Hebräischen Sprache*) Едуарда Кеніра (1846-1936). У Парижі в Колеж де Франс Антуан Фабр д'Олівє (1767-1825) видав у 1816 році працю «Відроджена єврейська мова» (*La langue hebraïque restituee*), а 1855 року Ернест Ренан (1823-92) видав там свою працю «Загальна історія та порівняльна система семітських мов» (*Histoire generale et systeme compare des langues semitiques*), яка не вберегла його від звільнення з Колежу за те, що він назвав Христа «надзвичайною людиною». Обидва факти показові: з одного боку – філолог, який, незважаючи на християнську освіту, заперечує без сумніву нерозривний зв'язок між вивченням івриту та вірою в догмати, з другого – інституція, яка не вважає таку позицію прийнятною. Навіть сьогодні в Колеж де Франс існує одна кафедра для івриту та арамейської мови – мов єврейської Біблії. І все ж підхід Ренана мав успіх: його співвітчизник Поль Жуон (1871-1940) видав 1923 року «Граматику біблійного івриту» (*Grammaire de l'Hebreu biblique*) (перекладена англійською, значно доповнена та відредагована у 1991-96 роках Т. Муракою з Ляйденського університету). Ця книга є шедевром лінгвістичного осягнення, зважаючи на духовний сан Жуона. Теперішнє вивчення івриту в університетах по всьому світі наслідує пауківий підхід Ренана, а не теологічні установки його супротивників. В університетах Північної Америки вивчення івриту організовано за сімома різними моделями (Band 1993). Перша модель є протестантською та теологічно спрямованою. Оскільки вона поширена в богословських школах університетів, Бенд називає цю модель івритом богословських шкіл (ІБШ). Протестантська підтримка тягне за собою сильні культурні наслідки навіть сьогодні, коли деякі з цих шкіл також запровадили викладання сучасного івриту.

Друга модель – це іврит семітської філології (ІСФ). У цій системі мова викладається в більшості університетів поряд із арабською та арамейською, а останнім часом також із аккадською та ефіопською мовами. Ця модель почала своє існування в ХІХ ст., а її першим представником був Гезеніус, чий словник біблійного івриту та арамейської

був доповнений англійським перекладом Френсіса Брауна, С. Р. Драйвера та С. А. Бріса 1907 року («Івритсько-англійський словник Старого Завіту» (Hebrew and English Lexicon of the Old Testament)), а його «Граматика» була перекладена англійською А. Е. Коулі 1910 року («Гезеніусова граматика іврити» (Gesenius's Hebrew Grammar)). Обидві роботи високо поцінуються в ученому світі аж до сьогодні. На кінець того століття модель ІСФ була запроваджена в Гарварді, Колумбії, Пенсильванському університеті, університеті Джонса Гопкінса, Чиказькому університеті та університеті Берклі. Як стверджує Бен, це був іврит без євреїв. Незважаючи на це, зростання їхнього впливу врешті призвело до важливих зрушень у галузі.

Наслідуючи традиції руху *Wissenschaft des Judentums*, з'явився американський варіант руху з вивчення іврити (*Wissenschaft Hebrew*), представниками якого до 1970-х років були медієвіст Гаррі Вулфсон у Гарварді та дослідник модерної історії Сало Барон у Колумбії.

Четверта модель була дуже впливовою та поширеною, і багато хто з нинішніх носіїв іврити старшого покоління вивчав мову завдяки освітнім інституціям *Tarbut Ivrit Hebrew*, що отримали свою назву від руху, широко відомого як Тарбут. Після зародження в Європі як пізнього відгалуження національних рухів 1848 року, його вплив посилювався під час Першої світової війни. Єврейська імміграція поширила рух в Америці, де його представники заснували та очолили більшість єврейських коледжів. Тарбут став також частиною загального академічного світу – не у богословських школах, факультетах семітської філології або студій з юдаїки, а у структурі факультетів сучасних мов.

З Другою світовою війною, Голокостом та створенням держави Ізраїль у 1948 році іврит робить наступний крок уперед і стає мовою незалежної країни та складовою університетських освітніх програм. Іврит викладався згідно з методами структурної лінгвістики, які застосовувалися в Ізраїлі Хаїмом Розеном (Rosen 1957, 1967). Навчання мільйонів іммігрантів в ульпанах (єврейських школах для дорослих) сприяли іміджу мови як особливого феномену, оскільки процес її відродження розпочався нещодавно і був таким інтенсивним. Бенд називає цю модель регіональним вивченням іврити (РВІ).

Шостим варіантом є вивчення іврити в межах студій з юдаїки (ІСЮ), де було створене цілісне уявлення про іврит, усі його історичні періоди та запропоновано підготовку для читання івритом усіх періодів.

дів та стилів, а також навчання письмових та розмовних навичок. Усе ж, оскільки багато студентів було зараховано на курси єврейської історії та дотичні до них дисципліни без необхідності вивчення івриту, ця модель виявилась більшою мірою теоретичною, незважаючи на свою ідейну та академічну придатність для університетського викладання.

Останньою моделлю є ізраїльський іврит (Izrl). Викладачі в американських університетах часто є вихідцями з Ізраїлю, і їхній варіант мови зараз є нормою для викладання івриту в Північній Америці та деінде. Інакше кажучи, ця модель застосовується під час вивчення івриту в університетах по всьому світі на сучасному етапі.

В Ізраїлі іврит є офіційною мовою викладання в усіх єврейських закладах освіти на всіх рівнях (в арабських закладах він викладається як перша іноземна мова). Крім того, іврит вивчається як окремий предмет у всіх університетах, окрім університету Техніон у Хайфі та Науково-дослідного інституту імені Вайцмана в Реховоті. Інші п'ять установ, а саме Єврейський університет в Єрусалимі, університети Тель-Авіва, Хайфи, Бар-Ілана та Університет імені Бен-Гуріона в Негеві мають факультети івриту, де провадяться дослідження та викладацька робота. На факультетах працюють лінгвісти та філологи, які вивчають різні аспекти івриту, на різних етапах його розвитку та в різних текстах – священних, літературних і нелітературних, писемних та усних. Кілька прикладів: Хаїм Коген в Університеті ім. Бен-Гуріона зараз координує дослідницький проект з лексикографії біблійного івриту, а Шломо Ізреель у Тель-Авівському університеті очолює формування Словника сучасного івриту. Академія мови іврит проводить кілька дослідницьких проектів, із яких найбільш складним та вагомим є історичний словник в електронному варіанті з доступом через Інтернет, який врешті стане джерелом лексико-семантичної, граматичної та текстуальної інформації про івритські слова за всі часи. В Ізраїлі також є двадцять два коледжі, у більшості з яких викладають іврит.

Іврит викладають в університетах по всій Європі, але не лише на факультетах, що спеціалізуються на івриті (інформацію про іврит у Франції можна знайти на інтернет-сайті <http://carla.acad.umn.edu/ictl/access/html>; близько 400 викладачів івриту в США є членами НАВІ (Національна асоціація викладачів івриту), що має таку інтернет-адресу: <http://polyglo.iss.wisc.edu/naph/>). У Латинській Америці іврит викладають в Аргентині, в Національному університеті в Буенос-Айресі та в

Кордобі, а також у Бразилії (в Національному університеті Сан-Паулу та в Кампінаському університеті) і в Чилі (в Чилійському університеті в Сантьяго).

Додаткова література

Історія івриту детально та ґрунтовно викладена в праці Рабина (Rabin 1989), відомого філолога в галузі семітських мов (1915-96). Це лаконічна робота, яка містить багато інформації та доступна для широкого кола читачів. Інші дуже цінні праці з цієї теми такі: Саенс-Бадійос (Saenz-Badillos, 1988, англійський переклад 1993), сучасного іспанського фахівця з івриту та єврейської культури, та Качера (Kutscher, 1982), видатного філолога мови іврит (1909-71). Для вченого, який цікавиться БІ, найкращою граматикою є праця Жуона та Мураоки (Joouh, Muraoka, 1991-6). Іврит кумранських рукописів найкраще описаний у Кімрона, провідного експерта в цій галузі (Qimron, 1986).

Найновіша та найповніша публікація з мішнайтського івриту написана Бен Ашером (Ben Asher, 1999), президентом Академії мови іврит. Граматика Мі Сегала досі не втратила свого значення (Segal, 1958). Щодо контактів між івритом та класичними мовами античності, лише кілька праць так само пізнавальні, як праця Розена (Rosen, 1978 та 1995). Загальна стаття про іврит міститься в Єврейській енциклопедії (Hebrew Encyclopedia, Rosen et al. 1974), де знаходимо вичерпну інформацію про всі аспекти мови. Щодо інформації про відродження івриту можна звернутися до праць Рабина та Сівана (Rabin and Sivan, 1980). Останній відіграв важливу роль у дослідженнях неологізмів та нормативної активності у процесі відродження мови. Бен Хаїм (Ben Chaim, 1992) описує боротьбу, яку єврейська мова та гебраїсти мусили витримати, щоб іврит міг проникнути до усіх сфер життя сучасного Ізраїлю. Це непросте завдання зрештою було виконане, а його проблематичність залишалася далеко не очевидною. Зеєв Бен Хаїм брав участь у цій боротьбі від часу його *алиї* до Ізраїлю у 1930-х роках як молодого доктора філософії, спеціаліста з семітської філології з Берліна. Як багатолітній президент Академії мови іврит та ініціатор проекту «Історичного словника», він найкраще обізнаний в історії «мовної битви», як це явище позначене в назві книги.

Ізраїльський іврит детально описаний у Розена (Rosen, 1977), який є провідною постаттю у сфері досліджень ізраїльського івриту – навіть

термін запропонований ним. Ця праця містить детальний виклад мовної структури. Інші роботи цього вченого призначені для фахівців та читачів, зацікавлених у глибокому лінгвістичному аналізі мови (Rosen, 1957 та 1967). Праця Шварцвальда (Schwarzwald, 2001) є найновішою публікацією в цій сфері. Вона містить багато інформації про граматику та багатий ілюстративний матеріал.

Типологічна характеристика іврити найкраще описана Гольденбергом (Goldenberg, 1995). Ізраїльський фахівець з семітської та загальної лінгвістики показує, що іврит залишається суто семітською мовою, не лише з генеалогічної точки зору, а й у типологічному аспекті. Він також демонструє, що якби іврит залишався мовою спілкування після III ст., то, мабуть, він би значно помітніше змінився на всіх рівнях, – фонології, морфології, синтаксису та лексики.